

Hoe kunnen vrouwen beter vertegenwoordigd worden?

Karen Celis

De basisgedachte van democratie is dat alle mensen een gelijke kans op politieke invloed hebben. De ondervertegenwoordiging van vrouwen in politieke instituties en in besluitvorming en beleid wordt daarom steeds sterker beschouwd als een probleem voor een rechtvaardige en legitieme democratische orde (Phillips, 1995). Het instellen van quota in meer landen als remedie voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen en van gelijkheidsstructuren voor het voeren van een gelijkheidsbeleid laat zien dat dit besef in veel landen al is doorbroken (Dahlerup, 2006; Outshoorn & Kantola, 2007). Dat feministische politiekfilosofen al sinds enige decennia beargumenteren dat een democratie zonder vrouwen die term niet verdient, heeft daaraan ongetwijfeld bijgedragen. Politieke wetenschappers maken onderscheid tussen enerzijds formele of descriptieve vertegenwoordiging – de aanwezigheid van leden van een maatschappelijke groepering (ze zijn er, op de kieslijst of in het parlement) – en anderzijds substantiële vertegenwoordiging. Dit laatste verwijst naar de vertegenwoordiging van belangen en gedachtegoed van de leden van een maatschappelijke groepering (ze worden gehoord), in ons geval vrouwen. In een democratie waarin alle

burgers meetellen zijn beide vormen van vertegenwoordiging van belang.

Feministen wezen er op dat een meer evenwichtige verdeling tussen mannen en vrouwen van ondermeer parlementszetels zou bijdragen aan een rechtvaardiger en democratischer bestel. Het bewerkstelligt immers meer gelijkheid in de formele en descriptieve dimensies van vertegenwoordiging en politieke participatie. Ook zou het de kwaliteit van de politieke besluitvorming substantieel verhogen, door de introductie van vrouwenbelangen en de visie van vrouwen op het algemeen belang in het politieke discours (Phillips, 1995; Young, 1997; Lovenduski, 2005). Substantiële vertegenwoordiging van vrouwen is evenwel niet enkel de taak van volksvertegenwoordigers. Het is ook de expliciete opdracht van de gelijkheidsstructuren in België of, in Nederland, de instituties die zich bezig houden met emancipatiebeleid.

Ondanks de hoge verwachtingen over het effect van quota en gelijkheidsstructuren op de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en het belang dat activisten en wetenschappers er aan hechten, is er verbazend weinig consensus of debat over wat die substantiële vertegenwoordiging behelst. Dat geldt ook voor wat, in het geval van uitbreiding, een ‘verhoging’ of ‘ver-

betering' ervan betekent. De theorie over substantiële vertegenwoordiging van vrouwen laat tal van vragen onbeantwoord. De eerste vraag luidt: wat moet er vertegenwoordigd worden: vrouwenbelangen – en zo ja, wier en welke? – of feministische eisen – en zo ja, wier? Spreken we van een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, wanneer er meer werk wordt gemaakt van bijvoorbeeld wetgeving die vrouwenbelangen viseert? Of impliceert verbetering ook kwalitatieve veranderingen? Zo ja, welke zijn dat dan?

Om deze vragen te beantwoorden moeten we mijns inziens terug naar de basisdefinitie van politieke vertegenwoordiging van Hannah Pitkin, een *eminence grise* van de politicologie. Substantiële vertegenwoordiging is volgens haar 'acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them' (Pitkin, 1972, p. 209). Pitkin schuift, met andere woorden, responsiviteit naar voren als een cruciale voorwaarde om van substantiële vertegenwoordiging te kunnen spreken. Responsiviteit betekent dat de inhoud van de vertegenwoordiging erkend en gedragen moet worden door diegenen die het aangaat. Met andere woorden, vertegenwoordigers kunnen wel claimen dat ze voor vrouwen handelen, maar wanneer dat als zodanig niet erkend of aanvaard wordt door de vrouwelijke bevolking, is er geen sprake van substantiële vertegenwoordiging. Hetzelfde geldt als de handelingen inhoudelijk niet corresponderen met hoe vrouwen zelf hun belangen percipiëren. Daarmee zijn evenwel nog niet alle problemen over wat substantiële vertegenwoordiging is, aangekaart. Zoals we hierna zullen illustreren, vullen onderzoekers de vraag wat 'handelen voor vrouwen' inhoudt zeer divers in. Dat hoeft geen probleem te zijn, integendeel. Ik ben van oordeel dat we die verschil-

len zelfs een prominentere plaats moeten geven in onze opvatting over wat de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen precies inhoudt. Mijns inziens verhoogt de vertegenwoordiging van verschillende vrouwenbelangen van verschillende groepen vrouwen net het democratische gehalte van de politieke besluitvorming.

In het verlengde daarvan ligt ook mijn visie op wat een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen zou kunnen impliceren. Meer steun voor vrouwenbelangen was lang een eerste criterium om de toename van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen te evalueren, omdat het aangeeft dat de politieke vertegenwoordiging responsiever is ten aanzien van vrouwen. De inhoudelijke verbreding van de vertegenwoordiging van vrouwen door de inclusie van nieuwe thema's en visies op vrouwenbelangen, is een tweede criterium aan de hand waarvan de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen kan worden geëvalueerd. Ook dat versterkt en verhoogt de responsiviteit van de politieke besluitvorming ten aanzien van vrouwen, omdat zodoende meer groepen vrouwen zich vertegenwoordigd weten. Door het verhogen van de representativiteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen via de erkenning van de diversiteit onder vrouwen onderling en de pluraliteit van vrouwenbelangen, wordt de substantiële vertegenwoordiging responsief ten aanzien van meer vrouwen. Een derde criterium om de (toename in) kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging in te schatten, is de mate waarin het naast diversiteit onder vrouwen en hun belangen ook conflicten en ideologische debatten omvat over wat vrouwenbelangen zijn.

Mijn voorkeur gaat uit naar een conceptualisering van substantiële vertegen-

woordiging die deze laatste twee aspecten omvat, omdat daarin de diversiteit én de ideologische conflicten over vrouwen- en feministische belangen worden erkend. Nu vrouwen als vertegenwoordigers hun intrede hebben gemaakt in de politiek en vervolgens de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen, zoals die door de vrouwenbeweging is aangereikt en door veel vrouwen gezamenlijk wordt erkend als hun belang, tot op zekere hoogte is aanvaard, lijkt een derde fase nu aan de orde. Daarin zouden normatieve debatten en conflicten over wat in het belang van vrouwen is, deel moeten gaan uitmaken van de 'reguliere' politieke besluitvormingsprocessen. Hiermee doet mijn conceptualisering van 'goede substantiële vertegenwoordiging' enigszins afstand van een denken puur en alleen in termen van vrouwelijke solidariteit. Zonder afbreuk te willen doen aan het bestaan en het politiek-strategische nut ervan, pleit ik voor waardering voor het conflict – de essentie van politiek – als essentie van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en zodoende voor een erkenning van besluitvormingsprocessen inzake vrouwenbelangen als volwaardig politiek.

In de onderstaande paragrafen illustreer en bespreek ik de verschillende invullingen van het handelen voor vrouwen (het 'vrouwenbelang' dus) en hoe een verbetering van de vertegenwoordiging van vrouwen werd geoperationaliseerd door empirische onderzoekers. Het concept 'vrouwenbelang' gebruik ik hierbij als een verzamelterm voor dimensies van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen die door andere auteurs werden onderscheiden. Zo maken Diamond en Hartsock (1981) het onderscheid tussen belangen en wensen, waarbij belangen meer instrumenteel zijn en wensen meer refereren naar vrouwelijke waarden, gedrag en psyche. Young (2000)

voegt hier nog het 'sociaal perspectief' van vrouwen aan toe, dat stamt uit de structurele positie van vrouwen in de samenleving.

Substantiële vertegenwoordiging van vrouwen

Wanneer we het empirische onderzoek over substantiële vertegenwoordiging in ogenschouw nemen, beslaat dat 'handelen voor vrouwen' een ruim gamma aan handelingen, zowel in als buiten het parlement (voor een gedetailleerdere bespreking zie Celis, 2008). Om er enkele op te sommen: het initiëren en begeleiden van en het stemmen voor wetgeving ten voordele van vrouwen; spreken in de naam van vrouwen en het formuleren van hun belangen; het verbreden van de politieke agenda met vrouweneisen; de staat belobbyen met vrouweneisen; produceren van feministische beleidsanalyse en feedback. Deze handelingen zijn allen 'responsief ten aanzien van vrouwen'; ze hebben betrekking op 'vrouwenbelangen'. Wat deze precies zijn, wordt evenwel erg divers ingevuld.

Grosso modo onderscheiden we drie thematische foci in de voor onderzoek geoperationaliseerde vrouwenbelangen. Een eerste invulling wijst richting de private sfeer: vrouwenbelangen vloeien voort uit de vrouwelijke biologie, seksualiteit en voortplanting. Een tweede, maar uiteraard sterk met de eerste verweven invulling, focust op de positie van vrouwen in de publieke sfeer, meer specifiek op de arbeidsmarkt en haar status in de welvaartstaat. Maxine Molyneux (1985, p. 233) noemt ze 'praktische vrouwenbelangen', 'arising from the concrete conditions of women's positioning within the gender divisions of labor'. Ten derde krijgen 'vrouwenbelangen' vaak een feministische invulling en hebben ze



Uit: *Cherchez la Femme*, Documentatiecentrum Rol & Samenleving 1999 – www.rosadoc.be

betrekking op het teniet doen van discriminatie en het realiseren van gelijkheid en autonomie voor vrouwen en dat zowel in de publieke als in de private sfeer. Deze vrouwenbelangen noemt Molyneux (1985, p. 232) 'strategische vrouwenbelangen', 'deriving from the analysis of women's subordination and from the formulation of an alternative.'

Onderzoekers combineren vaak deze invullingen van vrouwenbelangen in hun onderzoek (zie onder andere Dodson and Carroll, 1995; Reingold, 2000; O'Regan, 2000). Argumentaties voor de specifieke invulling van de vrouwenbelangen voor het empirische onderzoek zijn echter schaars, evenals reflecties op de potentiële impact ervan op de onderzoeksresultaten (Celis, 2008).

Een sterk argument tegen de inhoudelijke afbakening van vrouwenbelangen door de onderzoeker, is dat het vrouwen in zekere zin essentialiseert, ofwel vastpint op een specifiek set van belangen. Dat strookt niet met de diversiteit onder vrouwen onderling en het is mijns inziens ook correcter om ervan uit te gaan dat vrouwenbelangen zeer divers zijn en bovendien continu in evolutie. Zo is het perfect denkbaar dat allochtone vrouwen uit de lagere klassen andere

belangen hebben inzake arbeid bijvoorbeeld, dan witte vrouwen uit de middenklasse. Daarom lijkt het gepaster om een operationalisering van vrouwenbelangen te hanteren die vrouwenbelangen *a priori* ongedefinieerd laat. Dat vermijdt mijns inziens een essentialiserende invulling van vrouwen(belangen) en geeft een vollediger beeld van wat de substantiële vertegenwoordiging precies inhoudt. Het is ook een operationalisering die de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen (ten minste theoretisch) loskoppelt van vrouwelijke lichamen in de politiek: substantiële vertegenwoordiging wordt beschouwd als een politieke handeling die verscheidene actoren, waaronder ook vrouwelijke én mannelijke parlementsleden kunnen verrichten. Deze benadering impliceert evenwel geen blindheid voor de inbreng van vrouwelijke parlementsleden; ze wordt enkel niet langer als vanzelfsprekend verwacht en verondersteld op basis van het vrouwelijk geslacht van de volksvertegenwoordigster.

Voor mijn onderzoek naar de behartiging van vrouwenbelangen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (Celis, 2006) werkte ik een dergelijke formele operationalisering uit. Voor dit onderzoek bracht ik de tussenkomsten van parlementsleden in kaart die de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen beoogden en dat tijdens een van de meest centrale politieke debatten: de begrotingsdebatten in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Om als substantiële vertegenwoordiging van vrouwen erkend te worden, diende de tussenkomst een voor vrouwen nadelige situatie aan te klagen, een voorstel ter verbetering van een nadelige situatie te behelzen of een recht voor vrouwen op te eisen. Via deze operationalisering van substantiële vertegenwoordiging van vrouwen kreeg ik een overzicht van wat de ver-

tegenwoordigers zelf als vrouwenbelangen beschouwden. Dat omvatte een ruim palet aan vrouwenbelangen en visies op wat 'in het belang van vrouwen' werd beschouwd. In tegenstelling tot de eerder beschreven thematische invullingen van vrouwenbelangen, vermijdt deze operationalisering een vooraf vastgestelde keuze voor een bepaald 'type' vrouwenbelang (privaat, publiek of feministisch), maar slaagt ze erin om ze allen te betrekken in het onderzoek (uiteraard voor zover ze werden aangekaart door de parlementsleden in dit centrale politieke debat).

Een ander heikel punt dat niet wordt geadresseerd in empirisch onderzoek is de vraag of feministische belangen probleemloos kunnen worden gelijkgesteld aan vrouwenbelangen. Wanneer we de steun voor liberalisering van abortus beschouwen als substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, onderzoeken we dan de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen of die van (linkse) feministen? 'Feministische belangen' zijn in mijn opvatting een subcategorie van vrouwenbelangen, aangezien niet alle vrouwen vrouwenbewegingen, erkennen als hun vertegenwoordiger. Vrouwenbewegingen vertegenwoordigen immers vanuit ideologische kaders bepaalde vrouwenbelangen en andere niet. Uiteraard kan het onderzoeken van de vertegenwoordiging van een feministisch issue als de beschikbaarheid van abortus belangrijke inzichten leveren in de mate waarin de overheid responsief is inzake belangen die 'vrouwen zelf' aangeven als zijnde cruciaal voor hun welzijn. Deze redenering gaat echter vooral op wanneer het brede pallet aan vrouwenbewegingen in rekening worden genomen (zoals bijvoorbeeld Swers, 2002). In heel wat onderzoeken is die erkenning van de diversiteit in de vrouwenbeweging (en dus ook van de vrouwenbelangen die ze naar

voren schuift) evenwel afwezig. Heel wat onderzoek heeft de neiging om het feminisme en de vrouwenbeweging te verenigen tot haar linkse variant en dat terwijl, zoals door Offen (2000) uitgebreid is besproken, het Europese feminisme zowel een 'individualistische' als een 'relationele' (of 'maternalistische') stroming bevat. Feminismen en links/liberale vrouwenbewegingen behorend tot de individualistische stroming focussen op de autonomie van individuele vrouwen en eisen gelijkheid tussen man en vrouw. Relationele feminismen en de conservatieve vrouwenbeweging benadrukken daarentegen het verschil tussen man en vrouw. Dat geldt eveneens voor de complementariteit van de geslachten, gelijkwaardigheid (in plaats van gelijkheid) en het partnerschap tussen man en vrouw. Deze dichotomie weerklinkt in het onderscheid tussen het individuele en het mannelijke kostwinnersmodel (Sainsbury, 1996) en het onderscheid dat de burgerschapsliteratuur maakt tussen liberale en maternalistische vormen van burgerschap (Lister, 1997). Op de vaststelling dat onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging in het parlement en door de gelijkekansenstructuren deze verscheidenheid slechts sporadisch in rekening brengt en zodoende diversiteit – en ook politiek conflict – onvoldoende erkent, kom ik terug in een volgende paragraaf.

Verbeteren van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen?

Zoals we in de inleiding zagen, leeft onder feministen de verwachting dat een verhoging van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers en het installeren van gelijkekansenstructuren leidt tot een verbetering of verhoging van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Maar wat is een

betere substantiële vertegenwoordiging? In het empirisch onderzoek over de vertegenwoordiging van vrouwen onderscheiden we grosso modo twee types antwoorden op deze vraag: *meer steun voor vrouwenbelangen* en *steun voor meer vrouwenbelangen*.

Meer 'handelen voor vrouwen'

In de decennialange, voornamelijk Angelsaksische, onderzoekstraditie die zich buigt over de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging wordt een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen vooral geconcipieerd als meer steun voor vrouwenbelangen. De rationale hier is dat de numerieke ondervertegenwoordiging van vrouwen leidt tot een numerieke ondervertegenwoordiging van hun belangen; een verhoging van het aantal vrouwen gaat dan logischerwijze gepaard met meer steun voor vrouwenbelangen. Dat uit zich in het indienen van wetsvoorstellen, interventies ten voordele van vrouwen en 'pro-vrouw'-stemgedrag. De vraag is vervolgens in welke mate vrouwelijke vertegenwoordigers effectief vrouwenbelangen ter harte nemen (en of er in een parlement met meer vrouwen ook meer steun is voor vrouwenbelangen). In onderzoek dat focust op de gelijkheidskansenstructuren is de analoge vraag in welke mate de aanwezigheid van een gelijkheidskansenstructuur resulteert in meer en meer succesvolle steun voor de eisen van de vrouwenbeweging en de implementatie ervan in besluitvorming en beleid. Het RINGS-netwerk dat onderzoek doet naar de rol van gelijkheidskansenstructuren en vrouwenbewegingen in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, toont aan dat er in een heel aantal gevallen (deels) succesvolle allianties tussen vrouwenbewegingen en gelijkheidskansenstructuren tot stand kwamen (Lovenduski, Baudino, Gu-

adagnini, Meier & Sainsbury, 2005; Mazur, 2001; Outshoorn, 2004; McBride Stetson, 2001). Dat succes werd onder meer bepaald door de activiteiten en karakteristieken van de gelijkheidskansenstructuren, van vrouwenbewegingen, van actieve – vaak vrouwelijke – ambtenaren en politici en door de beleidscontext.

Verschillende studies bevestigen het kwantitatieve verband tussen substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en het aantal vrouwen in het parlement. Een verbetering van substantiële vertegenwoordiging lijkt dus inderdaad bereikt te kunnen worden via verhoging van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers. Zo toont Swers (2002) aan dat de vrouwelijke leden van het *House of Representatives* van het *Congress* meer geneigd waren dan hun partijgenoten om wetten ten voordele van vrouwen te steunen (al stemden Republikeinse vrouwen minder pro dan Democratische mannen). Verscheidene onderzoeken concluderen dat vrouwelijke vertegenwoordigers vaker aan wetgeving ten voordele van vrouwen werkten, hetzij met betrekking tot eisen van de vrouwenbeweging (bijvoorbeeld inzake strafbaarheid van verkrachting of gelijk loon voor gelijk werk), hetzij met betrekking tot meer traditionele onderwerpen (als gezondheidszorg en het welzijn van kinderen) (onder andere Dodson, 2006; Taylor-Robinson & Heath, 2003; Wolbrecht, 2002). Vooral feministische vertegenwoordigsters en vrouwen gesteund door een vrouwenbeweging werkten vaker aan wetgeving ten voordele van vrouwen (Dodson, 2001). Valerie O'Regan (2000) stelt vast dat het aantal vrouwelijke parlementsleden een robuust effect had op tewerkstellings- en sociaal beleid in het voordeel van vrouwen.

Niettemin zijn er ook onderzoeken die het bestaan van een verband tussen vrou-

welijke vertegenwoordigers en het vertegenwoordigen van vrouwen weerleggen: vrouwelijke vertegenwoordigers zouden niet meer pro-vrouw stemmen dan mannen (Reingold, 2000); ze brengen niet vaker dan hun mannelijke collega's vrouwenbelangen ter sprake tijdens parlementaire debatten (Tremblay, 1998) en een groot deel van de vrouwelijke vertegenwoordigers dient niet meer dan mannen wetgeving in die betrekking heeft op vrouwenrechten, gezin en kindewelzijn (Htun & Jones, 2002). Bovendien kunnen de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke vertegenwoordigers in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen slechts zelden volledig worden verklaard op basis van het geslacht van de vertegenwoordiger. Institutionele factoren en kenmerken van de politieke context zoals partijdiscipline (Swers, 2002), de machtsposities die vrouwelijke vertegenwoordigers al dan niet innemen, anciënniteit en prestige (Beckwith, 2002; Norton, 2002), de kleur van het kiesdistrict en de steun van interne en externe vrouwen-netwerken (Burrell, 1994) spelen een cruciale rol in de bereidheid en mogelijkheid van (vrouwelijke) vertegenwoordigers om vrouwenbelangen te behartigen.

Of er al dan niet een 'kritische massa' aan vrouwelijke vertegenwoordigers nodig is vooraleer vrouwen meer vrouwenbelangen gaan vertegenwoordigen, is een centrale onderzoeksvraag in het onderzoek naar de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging (Childs & Krook, 2006). De centrale hypothese is dat vrouwen een verschil zullen maken eens ze een kritische massa (van vijftien procent of dertig procent) vormen (Kanter, 1977; Dahlerup, 1988; voor een kritische bespreking zie Childs & Krook, 2006). Niettegenstaande dat de kritische-massathese van Drude Dahlerup vaak fout geïnterpreteerd

werd en ondanks dat er weinig empirisch bewijs geleverd kan worden (uitzonderingen zijn onder andere Grey, 2002; Trimble, 1997), werd het een krachtig argument in de politieke strategie om een verhoging van het aantal vrouwen in de politiek te eisen (Childs & Krook, 2006). De wetenschappelijke waarde van de kritische-massathese is echter twijfelachtig. Kritische individuen bleken meer dan eens belangrijker voor de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen dan een kritische massa.

De vraag naar de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging trachtte ik ook te beantwoorden in mijn onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen tijdens de begrotingsdebatten in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. Het onderzoek omsluit drie fases in de formele en descriptieve vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische politiek: een door een volledig mannelijk electoraat homogeen mannelijk samengesteld parlement (1900-1929); een aantal vrouwelijke parlementsleden, maar nog steeds geen vrouwelijk electoraat (1930-1948); een vrouwelijk electoraat (sinds 1948) en een toenemend aantal vrouwelijke parlementsleden (1949-1979). In de bestudeerde periode bedroeg sinds de intrede van vrouwen in het parlement het percentage vrouwelijke parlementsleden gemiddeld 3,3 procent en nooit meer dan tien procent.

Wat betreft de relatie tussen de aanwezigheid van vrouwen in het parlement en vrouwenstemrecht enerzijds en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen anderzijds, levert de analyse een genuanceerd beeld op. Zo was er geen systematisch positieve relatie tussen enerzijds het aantal interventies, waarin werd opgekomen voor vrouwen en hun belangen, en anderzijds het aantal vrouwelijke vertegen-

woordigers en de toekenning van het vrouwenstemrecht. Ten eerste intervenueerden vrouwelijke Kamerleden soms vaker ten voordele van vrouwen op momenten dat ze met minder waren en vice versa. Ten tweede waren mannelijke vertegenwoordigers in de periode vlak voor en vlak na de intrede van vrouwen in de Kamer even actief in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen. Het is dus niet zo dat ze de vertegenwoordiging van vrouwen meteen aan de vrouwelijke vertegenwoordigers overlieten, of, omgekeerd, dat ze zich door de aanwezigheid van vrouwelijke collega's sterker gemotiveerd of verplicht voelden om vrouwen te vertegenwoordigen. Ten derde bleken de mannelijk vertegenwoordigers numeriek het meest actief in de vertegenwoordiging van vrouwen: in de periode 1930-1979 namen ze 65,8 procent van het aantal tussenkomsten voor hun rekening. Uiteraard is hun numerieke dominantie in het parlement de eerste verklaring hiervoor. Het geeft echter ook aan dat de relatie tussen geslacht en de substantiële vertegenwoordiging niet rechtlijnig is.

Ondanks deze nuanceringen was de numerieke inbreng van vrouwelijke Kamerleden in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen aanzienlijk vanaf het moment van hun intrede. De toename in tussenkomsten tijdens de begrotingsdebatten waarin vrouwenbelangen centraal stonden, is volledig aan vrouwelijke parlementsleden toe te schrijven. Vanaf het midden van de jaren zestig steeg het aantal interventies afkomstig van vrouwelijke vertegenwoordigers. Dat van hun mannelijke collega's daalde. Vrouwelijke Kamerleden waren 'overactief' in het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen in verhouding tot hun numeriek aantal in de Kamer. Ze verleenden er meer prioriteit aan en investeerden er meer tijd en energie in. Ze compenseer-



Uit: *Vrouwenbeweging maandblad*, juni 1949 – www.rosadoc.be

den hun lage aantal door gemiddeld meer groepen vrouwen en meer thema's aan te brengen in langere interventies. Vrouwelijke Kamerleden waren duidelijk de meest fervente vertegenwoordiger van vrouwenbelangen. In tegenstelling tot hun mannelijke collega's behartigden niet alle vrouwen, maar wel de overgrote meerderheid vrouwenbelangen. Net als Linda Trimble stelde ik vast dat aanwezigheid van *a few good women* van groot belang was voor de vertegenwoordiging van vrouwen (Trimble, 1997, p. 130) en dat een kritische massa geen noodzakelijke voorwaarde was voor (de toename van) de vertegenwoordiging van vrouwen.

Handelen voor meer vrouwen

Naast 'meer substantiële vertegenwoordiging van vrouwen' betreft een tweede

potentiële verbetering van de substantiële vertegenwoordiging, die empirisch onderzoek documenteert, de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. In mijn onderzoek stelde ik vast dat niet enkel op aantallen, maar ook op inhoudelijk vlak de vrouwelijke mandatarissen een unieke bijdrage leverden tot het vertegenwoordigen van vrouwen. Niettegenstaande de intrede van vrouwen in de Kamer en het vrouwenstemrecht geen drastische veranderingen teweegbrachten in de groepen vrouwen en de thema's die behandeld werden, stelden we toch ook vast dat vrouwelijke Kamerleden als enigen bepaalde thema's aandroegen, (sporaadisch) hun persoonlijke ervaring aanwezig stelden en optraden als woordvoerders van vrouwen en van (bepaalde segmenten van) de vrouwenbeweging. Zo waren het enkel vrouwelijke parlementsleden die belangrijke thema's inzake de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen ter sprake brachten, zoals de heersende opvatting dat het vrouwenloon een 'bijkomstig' loon is en de rol van vooroordelen in de discriminatie van vrouwen.

Deze bevindingen sluiten aan bij buitenlandse onderzoek dat eveneens het effect van de aanwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers op de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen behandelt. Zo concludeert Katherine Cramer Walsh (2002) dat de inclusie van het perspectief van de zorgverstreker een belangrijke bijdrage was van de vrouwelijke *Congress*leden in de plenaire debatten naar aanleiding van vijf belangrijke wetten. Lyn Kathlene (2001) en Susan Beck (2001) wijzen op een belangwekkend verschijnsel als het gaat om de inbreng van vrouwelijke vertegenwoordigers in de initiatiefase van wetgeving. De bredere waaier aan informatiebronnen die vrouwelijke vertegen-

woordigers ter beschikking hadden, leidde tot wetgeving die een inclusievere visie op vrouwentema's en de oorzaken van problemen vertoonde (Kathlene, 2001). De wetgeving afkomstig van vrouwelijke vertegenwoordigers was duidelijk geïnformeerd door specifieke levenservaringen van vrouwen (Beck, 2001). Vrouwelijke vertegenwoordigers waren verantwoordelijk voor de toename en diversifiëring van de vrouwenbelangen die in *Congress* werden behandeld in de periode 1953–1992 (Wolbrecht, 2002). Vrouwelijke wetgevers introduceerden niet enkel meer wetten ten voordele van vrouwen inzake tewerkstellingskansen, gelijke lonen, gezondheid van vrouwen, abortus en opleidingsmogelijkheden; ze waren ook degenen die nieuwe onderwerpen aansneden en nieuwe oplossingen voorstelden. Linda Trimble (1997) stelde vast dat een toename in het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers resulteerde in meer aandacht voor diverse groepen vrouwen: ook de belangen van aboriginal, lesbische, mindervalide vrouwen en vrouwen van etnisch-culturele minderheden kwamen aan bod. Niettemin verdween die toegenomen openheid ten aanzien van de belangen van verschillende groepen vrouwen in een volgende legislatuur, die zelfs een hoger aantal vrouwen kende, maar waar een neoconservatieve ideologie domineerde.

Mijn onderzoek liet echter meer zien dan ontwikkelingen in de numerieke en kwalitatieve bijdragen van vrouwelijke Kamerleden. Tijdens de begrotingsdebatten, en dat gedurende de acht bestudeerde decennia, bleek ook een normatief debat plaats te vinden dat draaide rond de vraag 'wat is in het belang van vrouwen?' Doorheen de verschillende eisen en beschouwingen van de Kamerleden om de situatie van de vrouwelijke burger te verbeteren,

tekenden zich verschillende visies af op wat 'in het belang van vrouwen' zou zijn. De wenselijkheid en de aard van de verichte loonarbeid van de vrouw in het licht van haar taak en rol als moeder en echtgenote én vice versa vormen de contouren van een debat dat we doorheen geheel de onderzochte periode aantreffen, weliswaar met een invulling die steeds veranderde. Deze tweedeling sluit naadloos aan bij Offens onderscheid tussen het individuele en relationele feminisme dat we hierboven beschreven. Enerzijds onderscheidde ik een geheel aan tussenkomsten waarin vrouwen geconstrueerd werden als individuen met recht op gelijkheid (het 'gelijkheidsvertoog'). Anderzijds was een deel van de tussenkomsten te groeperen rond de volgende karakteristieken: in de eerste plaats werden vrouwen daarin beschouwd binnen hun relationele situatie als moeder en echtgenote, die als haar belangrijkste rollen golden en/of in de tweede plaats als personen met een vrouwspecifieke rol en taak in de samenleving (het 'verschilvertoog').

Deze twee posities vielen niet volledig, maar wel grotendeels, samen met de politieke fracties. De socialistische fractie was de belangrijkste verdediger van het streven naar individualiteit en gelijkheid in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen. De christen-democraten gingen op hun beurt het verst in het streven naar waardering en bescherming van de specifieke rol van vrouwen in het gezin en in de samenleving. De liberale partij viel vooral op door haar afwezigheid in het debat wanneer het vrouwenbelangen betrof.

De vrouwelijke Kamerleden namen op een unieke wijze deel aan dit debat. In bepaalde situaties en met betrekking tot bepaalde thema's verruimden ze (zowel op parlementair als op fractieniveau) de dominante visie op wat in het voordeel van

vrouwen was. Ze verlegden – zij het niet radicaal – de grenzen van het vrouwenbelang. Onafhankelijk van het dominante discours binnen het parlement of de fractie gaven ze meer gewicht aan het gelijkheids- of het verschilvertoog of betrokken er nieuwe thema's bij.

Zo droegen de socialistische vrouwen aanzienlijk bij tot de behartiging van vrouwenbelangen die gelijkheid nastreefden. Mannelijke én vrouwelijke leden van de socialistische fractie streefden samen gelijkheid op de arbeidsmarkt na en ageerden gezamenlijk voor de verbetering van de situatie van de werkende vrouw (gelijke lonen, kinderopvang, opleiding en vorming voor vrouwen ter verhoging van hun kansen op betaalde arbeid, verwerpen van fiscale discriminatie van werkende vrouwen et cetera). Ondanks deze gezamenlijke strijd was er ook een aantal belangrijke verschillen tussen de mannelijke en de vrouwelijke socialisten te bemerken. Zo waren de mannelijke socialisten vaker voorstander van deeltijdse arbeid voor vrouwen, terwijl de vrouwen opvallend sceptischer waren. Zij vreesden dat deeltijdwerk een rem op de gelijke behandeling zou zijn. Om diezelfde reden bekritiseerden ze ook de premie voor 'de moeder aan de haard' voor moeders die thuis bleven om voor de kinderen te zorgen. Naast het steunen van het gelijkheidsdiscours van de socialistische fractie, leverden de vrouwelijke fractieleden een unieke bijdrage door het verschildiscours te verwerpen dat voor vrouwen een specifieke rol toebedeelde in de familie en de samenleving.

De christen-democratische fractie liet een ander geluid horen. Zij waren vooral actief in het behartigen van vrouwenbelangen die de specifieke rol van de vrouw als moeder en echtgenote bevoordeelden. Zo pleitten mannelijke en vrouwelijk christen-

democraten voor hogere lonen voor vrouwelijke beroepen (zoals lerares) en voor een veralgemeend stelsel van deeltijdse arbeid voor vrouwen. Enkel vrouwelijke fractieleiden lieten zich kritisch uit over deeltijdarbeid omdat het de economische positie van vrouwen zou kunnen ondermijnen. Verder zou deeltijdse arbeid, aldus de christendemocratische vrouwen, gepaard moeten gaan met een herverdeling van de familiale taken. Maatregelen ter verzoening van betaalde arbeid en zorgarbeid thuis moesten ook mannen ten goede komen. Door hun kritiek op het verschilvertoog en door het gelijkheidsvertoog uit te breiden tot de private sfeer, namen de vrouwelijke christendemocraten een unieke positie in in hun fractie en in het dominante discours inzake de belangen van vrouwen.

De tussenkomsten van de vrouwelijke Kamerleden situeerden zich bijgevolg vaak buiten de dominante interpretatie van wat in het belang van vrouwen is. Deze verbreding van de politieke agenda had weinig numerieke impact, maar het realiseerde wel degelijk een meer gediversifieerde substantiële vertegenwoordiging van de vrouwelijke burgers. Deze diversificatie is te beschouwen als een belangrijke verbetering van de substantiële vertegenwoordiging, aangezien het resulteerde in een verhoging van de responsiviteit van de politieke vertegenwoordiging ten aanzien van meer groepen burgers. Bovendien gebeurde deze verbreding van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen door het aanbrengen van ideeën, visies en vooral discussies die ook leefden in de vrouwenbeweging. De premie voor de moeder aan de hard en deeltijdse arbeid voor vrouwen waren beide thema's waarover vrouwengroepen behorende tot verschillende ideologische strekkingen vurige debatten hielden. Sommige waren voorstanders van

dergelijke maatregelen, omdat ze de rol van de vrouw als moeder en verzorgster erkenden en waardeerden; anderen bekritiseerden deze maatregelen omdat ze vrouwen als 'de andere' behandelden en zodoende de gelijkheid van man en vrouw thuis en op de arbeidsmarkt zouden schaden. Waar ik hier op wil wijzen, is dat verbetering van de substantiële vertegenwoordiging door de representativiteit en responsiviteit ten aanzien van verschillende groepen vrouwen te verhogen, ook impliceert dat eventuele ideologische en normatieve debatten over vrouwenbelangen 'gepolitiseerd' worden. Dergelijke intrinsiek politieke debatten, dienen niet enkel in het middenveld plaats te vinden, maar ook in de politieke arena waar ze de politieke en beleidskeuzes rechtstreeks kunnen beïnvloeden.

Mijn onderzoek toonde aan dat deze vorm van verbetering van de substantiële vertegenwoordiging in eerste instantie voor rekening kwam van vrouwelijke Kamerleden die sterke banden hadden met de vrouwenbeweging. Het waren wat Suzanne Dovi (2002) zou noemen 'preferable group representatives' die deel uitmaken van sociale netwerken van achtergestelde vrouwen. Het waren inderdaad dergelijke vrouwelijke vertegenwoordigers die zich mengden in het ideologische debat inzake vrouwenbelangen en er op een unieke wijze toe bijdroegen via het combineren van inzichten in specifieke vrouwenthema's met een bepaald ideologisch perspectief. Het spreekt voor zich dat een dergelijk ideologisch debat enkel kan plaatsvinden, wanneer de verschillende posities aan bod komen. Mijn onderzoek laat dan ook zien dat het belangrijk is dat tegenwoordig vrouwen aanwezig zijn in de verschillende politieke fracties, omdat op die manier wordt bevorderd dat tegengestelde visies op het belang

van vrouwen en de ideale genderrelaties geformuleerd en bediscussieerd worden.

Meer diversiteit

Deze bijdrage vertrok vanuit de vaststelling dat er enerzijds in toenemende mate belang wordt gehecht aan een verhoogde representativiteit van de democratische instellingen (wat we onder meer aflezen aan het instellen van quota en gelijkheidsstructuren), maar dat er anderzijds weinig reflectie op en consensus over wat substantiële vertegenwoordiging is en op de vraag wat een verbetering ervan inhoudt. Wat betreft het eerste aandachtspunt (met name wat substantiële vertegenwoordiging is) leert het empirisch onderzoek dat er een veelheid aan handelingen te identificeren is die 'in het voordeel van vrouwen' zijn (of die, met andere woorden, responsief zijn ten aanzien van vrouwen). Verder is er ook een veelheid aan invullingen te geven aan het vrouwenbelang. In de empirische literatuur worden vrouwenbelangen op *grosso modo* op drie manieren ingevuld: als praktische belangen die te situeren zijn in de private en in de publieke sfeer en strategische vrouwenbelangen met een uitgesproken feministische visie. We stelden voor dat in plaats van vrouwenbelangen op voorhand te selecteren en vervolgens na te gaan of vrouwelijke mandatarissen er zich voor inzetten, het een vruchtbaardere piste is om te vertrekken van het diverse en veranderende karakter van vrouwenbelangen. Enkel die benadering laat immers toe om na te gaan in welke mate de politieke besluitvorming op een responsieve manier vrouwenbelangen behartigt en wat de evolutie is in functie van een daling of stijging van het aantal vrouwen in de politiek.

Een verbetering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen impliceert mijns inziens niet enkel *meer steun* voor

deze vrouwenbelangen. Deze maatstaf dient aangevuld te worden met twee andere criteria. Deze zijn eerder kwalitatief van aard en hebben te maken met steun voor *meer vrouwenbelangen*. De responsiviteit ten aanzien van vrouwelijke burgers vergroot niet enkel wanneer er meer steun is voor vrouwenbelangen, maar ook wanneer de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen oog heeft voor de diversiteit onder vrouwen(belangen) en feministische stromingen. 'Goede' of 'betere' substantiële vertegenwoordiging wordt dus gekenmerkt door een hoge(re) representativiteit van en responsiviteit ten aanzien van de belangen en visies van verschillende groepen vrouwen en feministen in de samenleving. Het vertalen van deze diversiteit op politiek vlak brengt ook met zich mee dat eventueel tegengestelde visies en conflicterende opinies over vrouwenbelangen, zoals die door vrouwenbewegingen van verschillende ideologische strekkingen worden verdedigd, deel gaan uitmaken van de mainstream politieke besluitvorming.

Het corrigeren van de substantiële ondervertegenwoordiging van vrouwen – wat ook het doel is van quota en gelijkheidsstructuren – vergt dus deze drie veranderingen: meer steun voor vrouwenbelangen, het behartigen van belangen van verschillende groepen en het politiseren van het normatief conflict over vrouwenbelangen. Theoretisch kan men dit bereiken door het verhogen van de descriptieve vertegenwoordiging van vrouwen, bijvoorbeeld door het verhogen van het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers en hun instroom in alle politieke fracties van het aantal vrouwen, die bij voorkeur sterke banden hebben met de vrouwenbeweging. Empirisch onderzoek wijst inderdaad uit dat vrouwelijke wetgevers meer opkomen voor vrouwenbelangen dan hun mannelij-

ke collega's. De aanwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers maakt het immers waarschijnlijker dat vrouwelijke vertegenwoordigers de levenservaring en perspectieven van verschillende groepen vrouwen en verschillende ideologische kaders inbrengen in het vertegenwoordigingsproces. Veel studies echter geven tevens aan dat een verhoogde descriptieve vertegenwoordiging niet automatisch leidt tot een verhoogde substantiële vertegenwoordiging. Descriptieve vertegenwoordiging is niet stevast in alle omstandigheden de sleutel tot substantiële vertegenwoordiging.

Laurel Weldon (2002) stelt dat vrouwenbewegingen in vergelijking tot individuele wetgevers efficiëntere media voor de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen zijn, omdat wat vrouwenbelangen zijn best bepaald kan worden via collectieve processen van belangenarticulatie in plaats van op basis van het inzicht van individuele vertegenwoordigers. Analooft daaraan schuif ik ook vrouwenbewegingen en de gelijkheidsstructuren naar voren als centrale actoren in het verbeteren van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Gegarandeerde politieke en beleidsaandacht voor vrouwenbelangen, inclusief de diversiteit en de conflictueuze dimensies ervan, is een opdracht die eerder kan worden toegeschreven en gewaarborgd door de gelijkheidsstructuren. Gelijktijdige structuren kunnen worden aangewend om de responsiviteit ten aanzien van verschillende groepen vrouwen en vrouwenbewegingen te realiseren en vervolgens ook de vertegenwoordiging van divergerende en conflicterende visies op vrouwenbelangen en feministische eisen te realiseren.

Het is in die zin dat dan ook het empirisch onderzoek dient te evolueren: weg van een focus op 'vrouwelijke lichamen' in het parlement en richting operationalise-

ringen die de politieke vertegenwoordiging zelf centraal stellen én met een open blik tegemoet treden. Meten of vrouwen inhoudelijk goed en beter vertegenwoordigd worden, dient niet te worden beperkt tot de interesses van de onderzoek(st)er of van de vrouwenbeweging die zij als legitieme vertegenwoordiging van vrouwen beschouwt. Onderzoek vanuit een bredere blik naar wat verschillende politieke actoren doen en claimen ten voordele van vrouwen lijkt me een zinnigere manier om die meting te doen (zie ook Celis, Childs, Kantola & Krook, 2008). Die meting mag verder niet puur kwantitatief zijn, maar dient ook de kwaliteit van de vertegenwoordiging in rekening te brengen en meer bepaald de mate waarin diversiteit, divergerende en conflicterende meningen in de samenleving over 'wat in het belang van vrouwen is' ook meegenomen worden in de politieke deliberatie. Een dergelijke manier van onderzoek doen zal een wijder venster openen op representatieve en responsieve vertegenwoordiging van vrouwen.

Literatuur

- Beck, S.A. (2001). Acting as women. The effects and limitations of gender in local governance, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*. Bloomington: Indiana University Press, p. 49-67.
- Beckwith, K. (2002). *The substantive representation of women: newness, numbers, and models of political representation*. Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, MA.
- Burrell, B.C. (1994). *A woman's place is in the House: campaigning for Congress in the feminist era*. Ann Harbor: The University of Michigan Press.
- Celis, K. (2006). Substantive representation of women and the impact of descriptive representation. Case: the Belgian Lower House 1900-1979, *Journal of Women, Politics and Policy*, 28(2), 85-114.
- Celis, K. (2008). Studying women's substantive representation in legislatures: when representative acts, contexts and women's interests become important. *Representation*, 44(2), 111-123.
- Childs, S. & Krook, M.L. (2006). Should feminists give up on critical mass? A contingent yes, *Politics and Gender*, 2(4), 522 - 530.
- Celis, K., Childs S., Kantola J., & Krook M.L. (2008). Rethinking women's substantive representation. *Representation*, 44(2), 99-110.
- Cramer Walsh, K. (2002). Female legislators and the women's rights agenda, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*, Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 370-396.
- Dahlerup, D. (1988). From a small to a large minority: women in Scandinavian politics, *Scandinavian Political Studies*, 11(4), 275-298.
- Dahlerup, D. (Ed.) (2006). *Women, quotas and politics*. London: Routledge.
- Diamond, I. & Hartsock, N. (1981). Beyond interests in politics: a comment on Virginia Sapiro's 'When are interests interesting'? The problem of political representation of women, *The American Political Science Review*, 75(3), 717-721.
- Dodson, D. (2001). Acting for women. Is what legislators say, what they do?, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*, Bloomington: Indiana University Press, p. 225-242.
- Dodson, D. (2006). *The impact of women in Congress*. Oxford: Oxford University Press.
- Dodson, D. & Carroll, S. (1995). *Voices, views, votes: the impact of women in the 103rd Congress, The impact of women in public office*. New Jersey: Rutgers.
- Dovi, S. (2002). Preferable descriptive representatives: will just any woman, black, or latino do?, *The American Political Science Review*, 96(4), 729-743.
- Grey, S. (2002). Does size matter? Critical mass and New Zealand's women MP's, *Parliamentary Affairs*, 55(1), 19-29.
- Htun, M. & Jones, M. (2002). Engendering the right to participate in decision-making: electoral quotas and women's leadership in Latin America, in N. Craske & M. Molyneux (Eds.). *Gender, the politics of rights and democracy in Latin America*. Basingstoke: Palgrave, p. 432-456.
- Kanter, R. M. (1977). Some effects of proportions on group life, *American Journal of Sociology*, 82(5), 965-90.
- Kathlene, L. (2001). Words that matter. Women's voice and institutional bias in public policy formation, in S. Carroll (Ed.). *The impact of women in public office*. Bloomington: Indiana University Press, p. 22-48.
- Lister, R. (1997). *Citizenship: feminist perspectives*. Basingstoke: Macmillan.
- Lovenduski, J. (2005). *Feminizing politics*. Cambridge: Polity Press.
- Lovenduski, J., Baudino, C., Guadagnini, M., Meier, P. & Sainsbury, D. (Eds.) (2005). *State feminism and political representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazur, A. (Ed.) (2001). *State feminism, women's movements and job training: making democracies work in the global economy*. New York: Routledge.
- McBride Stetson, D. (2001). *Abortion politics, women's movements and the democratic state: a comparative study of state feminism*. Oxford: Oxford University Press.

- Molyneux, M. (1985). Mobilization without emancipation? Women's interests, the state, and revolution in Nicaragua, *Feminist Studies*, 11(2), 227-254.
- Norton, N. (2002). Transforming policy from the inside. Participating in committee, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*. Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 316-340.
- Offen, K. (2000). *European feminisms 1700-1950: a political history*. Stanford, California: Stanford University Press.
- O'Regan, V. (2000). *Gender matters. Female policymakers' influence in industrialized nations*. Westport: Praeger.
- Outshoorn, J. (2004). Introduction: prostitution, women's movements and democratic politics, in J. Outshoorn (Ed.). *The politics of prostitution: women's movements, democratic states and the globalisation of sexCommerce*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-20.
- Outshoorn, J. & Kantola, J. (Eds.) (2007). *Changing state feminism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Phillips, A. (1995). *The politics of presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, H.F. (1972). *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Reingold, B. (2000). *Representing women: sex, gender and legislative behavior in Arizona and California*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Sainsbury, D. (1996). *Gender, equality, and welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swers, M.L. (2002). *The difference women make. The policy impact of women in Congress*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taylor-Robinson, M.M. & Heath, R.M. (2003). Do women legislators have different policy priorities than their male colleagues? A critical case test, *Women and Politics*, 24(4), 77-100.
- Tremblay, M. (1998). Do female MPs substantively represent women? A study of legislative behaviour in Canada's 35th Parliament, *Canadian Journal of Political Science*, 31(3), 435-465.
- Trimble, L. (1997). Feminist policies in the Alberta legislature, 1972-1994, in J. Arscott & L. Trimble (Eds.). *In the presence of women: representation and Canadian governments*. Toronto: Harcourt Brace, p. 128-154.
- Weldon, L.S. (2002). Beyond bodies: institutional sources of representation for women in democratic policymaking, *Journal of Politics*, 64(4), 1153-74.
- Wolbrecht, C. (2002). Female legislators and the women's rights agenda, in C.S. Rosenthal (Ed.). *Women transforming Congress*. Congressional Studies Series 4, Oklahoma: University of Oklahoma Press: Norman, p. 170-194.
- Young, I.M. (1997). Deferring group representation, in I. Shapiro & W. Kymlicka (Eds.). *Ethnicity and group rights. Nomos 39, Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy*, New York: New York University Press, p. 349-376.
- Young, I.M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.